

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

A photograph of a long, perspective view of a classical colonnade with many columns, receding into the distance. The columns are light-colored, and the ground is dark. The lighting creates strong shadows and highlights, emphasizing the architectural details.

ΦΥΣΗ
ΠΡΟΣΩΠΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Επιμέλεια: Γιώργος Ν. Πολίτης

ΗΣΥΦ
ΠΡΟΣΩΠΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Επιμέλεια: Γιώργος Ν. Πολίτης

Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Κλη
Υπεύθυνη επικοινωνίας – Συλλογή κειμένων: Βάνα Ρόζου

Copyright: Ελληνική Εταιρεία Ηθικής 2012

ISBN 978-960-466-108-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΦΥΣΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΝΟΣ Τò κατὰ φύσιν ζῆν ὡς φιλόκαλη ὀργάνωση βίου.....	11
Δρ. ΓΙΟΥΛΗ Ι. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Φύση και αγαθò, τα ὅρια της βιολογίας στον προσδιορισμò της ηθικής....	23
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΒΑΣΣΗ Αρχαία ελληνική και νεωτερική αντίληψη της φύσης στο ἔργο του Κώστα Στρ. Παπαϊωάννου.....	33
ΒΑΝΑ ΡΟΖΟΥ Ο οικολογικός φασισμòς στο πλαίσιο της σύγχρονης περιβαλλοντικής ηθικής.....	43
Δρ. ΜΙΧΑΗΛ ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ Η ηθική συνείδηση και ο φυσικός νόμος κατὰ τη στωική φιλοσοφία.....	49

Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΠΡΟΣΩΠΟ

Δρ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ Το πρόσωπο: Θεμελιακή οντολογία, αναστοχασμòς, υπαρκτικότητα, γενεαλογία.....	59
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ Η εικαζόμενη συναίνεση στην αφαίρεση οργάνων από θανόντα δότη στα πλαίσια της δωρεάς οργάνων που προορίζονται για μεταμόσχευση...	69
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ Ηθική και Ψυχολογία κατὰ τον Πέτρο Βραΐλα-Αρμένη.....	79
ΕΛΕΝΗ ΣΟΥΓΙΟΥΛΤΖΗ Η πολιτική διάσταση του τραγικού στην αθηναϊκή δημοκρατία και στη σύγχρονη πολιτιστική βιομηχανία.....	86

Ηθική και Ψυχολογία κατά τον Πέτρο Βραΐλα-Αρμένη

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ

Υποψήφια Διδάκτωρ φιλοσοφίας - Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο Πέτρος Βράϊλας-Αρμένης (1812/3-1884) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους νεοέλληνες φιλοσόφους του 19ου αιώνα. Ήταν επιφανής πολιτικός και διπλωμάτης, κύριος συντάκτης της εφημερίδας «Πατρίς», συνεκδότης της ελληνογαλλικής εφημερίδας «Ελλάς», ιδρυτής της Αναγνωστικής Εταιρίας (1836) και της Εταιρίας των φιλομαθών (1845), και από το 1854 καθηγητής φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία. Ως γνήσιος εκλεκτικιστής μελέτησε την ελληνική, σχολαστική και νεότερη ευρωπαϊκή φιλοσοφία. Διαμόρφωσε μία ενιαία θεωρία θεμελιωμένη στην έννοια του όντος και ασχολήθηκε συστηματικά με την ηθική, την αισθητική, τη θεοσοφία, τη λογική, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία του δικαίου και της ιστορίας¹. Η παρούσα εισήγηση πραγματεύεται την άρρηκτη σύνδεση ηθικής και ψυχολογίας, όπως στοιχειοθετείται στην πέμπτη και τελευταία απόδειξη της βραϊλιανής επιχειρηματολογίας περί της αθάνατης φύσης της ψυχής.

Σύμφωνα με το Βράϊλα, ο ηθικός βίος είναι προϊόν της εναρμονισμένης προς τις επιταγές του ηθικού νόμου ελεύθερης ενέργειας της ψυχής. Ο ηθικός νόμος, ο νόμος του δέοντος όπως τον αποκαλεί, αποκαλύπτεται μέσω του ανθρώπινου και του θείου λόγου. Εκφράζει εκείνο το οποίο πρέπει να γίνει, καθορίζοντας τις πράξεις συναρτησει της φύσης του δρώντος υποκειμένου. Εν προκειμένω, ο άνθρωπος αποτελείται από τη νόηση, την αίσθηση και την ενέργεια, εκ των οποίων η πρώτη τείνει προς το αληθές, η δεύτερη προς το ωφέλιμο και η τρίτη προς το αγαθό, το οποίο ταυτίζεται με το αληθές. Οι τάσεις αυτές ανάγονται σε μία, στην τάση προς το «τέλος». Είναι ο σκοπός της θείας δημιουργίας, εφόσον ο Θεός, εξαιτίας της πανάγαθης φύσης του, δημιουργεί πάντοτε με αγαθό τρόπο και αντικατοπτρίζει τη δυνατότητα του ατόμου να προσεγγίσει το θείο δημιουργό του. Άρα, η ηθική

¹ Πέτρος Βράϊλας-Αρμένη, *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών, 1969, βλ. Εισαγωγή, σσ. κγ', νγ', με'-νοτ'.

τελειότητα ταυτίζεται με την αιώνια ύπαρξη, με την ένωση με το θείο. Ο φιλόσοφος ονομάζει την τάση αυτή «αγαθό της ανθρωπότητας» καθώς πρόκειται όχι για έναν εξατομικευμένο προορισμό αλλά για τον καθολικό προορισμό του ανθρωπίνου γένους. Ο ηθικός νόμος λοιπόν συνίσταται στην εκπλήρωση του αγαθού, στην επίτευξη του τέλους της ανθρωπίνης ύπαρξης².

Οι πράξεις που τελούνται κατά αναγκαίο και υποχρεωτικό τρόπο σύμφωνα με τον ηθικό νόμο ονομάζονται καθήκοντα. Η ορθή εκπλήρωση όλων των καθηκόντων δημιουργεί την αρετή, την οποία ο Βράϊλας, κατ' ακολουθία του αριστοτελικού ορισμού³, ορίζει ως την έξη του δέοντος, δηλαδή του αγαθού. Το αποτέλεσμα της πλήρους και της τέλει αρετής είναι η ευδαιμονία. Ο Βράϊλας παρουσιάζει την ευδαιμονία ως τη συνείδηση της αρετής επεξηγώντας ότι η ορθή άσκηση των σωματικών, νοητικών και ηθικών δυνάμεων παράγει την καθαρή, αληθινή, μόνιμη και αναφαίρετη ηδονή (ευδαιμονία), η οποία είναι αχώριστη από την αρετή. Ουσιαστικά, η εκπλήρωση ή μη του αγαθού διαμορφώνει το ποίον του ανθρώπινου βίου: οι εναρμονισμένες προς τον ηθικό νόμο πράξεις συνεπάγονται την ευδαιμονία ενώ οι πράξεις που αντιβαίνουν στις επιταγές της ηθικής επιφέρουν την κακοδαιμονία. Παρατηρώντας την καθημερινή ζωή, ο Βράϊλας διαπιστώνει ότι η άσκηση της ηθικής δεν επιφέρει τα προαναφερθέντα αποτελέσματα, αφού η δυστυχία συνήθως έπεται της αρετής και όχι η ευδαιμονία. Ερμηνεύει αυτή τη λανθάνουσα κατάσταση ως εξής: η πραγμάτωση του απόλυτα ηθικού βίου δεν είναι εφικτή στον επίγειο κόσμο, στο μέτρο που το ηθικό περιβάλλον διαμορφώνεται, όχι μόνο από εγγενείς παράγοντες, όπως η ατομική ενέργεια και η προαίρεση αλλά και από εξωγενείς παράγοντες, όπως ο τόπος, ο χρόνος και η κοινωνία στην οποία ζει. Με άλλα λόγια, μολονότι κάθε άνθρωπος δύναται να είναι ενάρετος, δεν έχει την ικανότητα ούτε να απαλλαγεί εξολοκλήρου από τις ατέλειες του ούτε να καταστήσει τους συνανθρώπους του εξίσου ηθικές οντότητες⁴. Συνάγεται, λοιπόν, ότι ο ηθικός νόμος

² Πέτρου Βράϊλα-Αρμένη, «Περί Ψυχής, Θεού και Ηθικού νόμου Διατριβή», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971, σσ. 187, 193-194, του αυτού, «Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας Στοιχεία», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών, 1969, σσ. 362-367, 396, 406, 418, επίσης «Περί Πρώτων Ιδεών και Αρχών Δοκίμιον», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών, 1969, σελ. 172.

³ Πρόκειται για «μία σταθερή κατάσταση του χαρακτήρα ή του νου του ανθρώπου, η οποία τον προδιαθέτει να επιλέξει συνειδητά, να σκεφθεί ή να τελήσει κάτι με ορισμένο τρόπο». Θεοδόση Πελεγρίνη, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σελ. 212.

⁴ Πέτρου Βράϊλα-Αρμένη, «Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας Στοιχεία», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε.

δεν εφαρμόζεται πλήρως στον επίγειο κόσμο, εφόσον η ηθική ζωή δεν προάγει την ευδαιμονία και η ανήθικη ζωή την κακοδαιμονία, αφού η αρετή δεν επιβραβεύεται και η κακία δεν τιμωρείται. Επομένως, η ελλιπής εφαρμογή του ηθικού νόμου καθιστά την πραγμάτωση του αγαθού αδύνατη και την επίτευξη του τελικού προορισμού ανολοκλήρωτη.

Κατά το Βράιλα, η αξίωση για την αποκατάσταση της αδικίας, για την ανταμοιβή της ενάρετης ζωής και γενικότερα για τη διατήρηση της ηθικής τάξης πραγματώνεται στην αιώνια ύπαρξη. Εντάσσοντας την έννοια της αθανασίας της ψυχής στο ηθικό του σύστημα, αποφαίνεται ότι το τέλος του ανθρώπου επιτυγχάνεται σταδιακά σε δύο φάσεις, όπου η επίγεια ζωή είναι το προπαρασκευαστικό στάδιο για τη μέλλουσα ζωή. Καθημερινά ο άνθρωπος κατανοεί τον προορισμό του και προσπαθεί να ρυθμίσει τις πράξεις του προς επίτευξή αυτού με γνώμονα τις επιταγές του ηθικού νόμου. Ο επίγειος ηθικός βίος καθιστά το άτομο άξιο να απολαύσει την απόλυτη ευδαιμονία που θα βιώσει μόνο μετά θάνατον. Υπό αυτήν την έννοια, ο απώτερος σκοπός του ανθρώπου δεν περιορίζεται στα στενά όρια της επίγεια ζωής του⁵. Επιπλέον, ο Βράιλας υιοθετεί τη μεσαιωνική διάκριση της τέλειαι και ατελούς ευδαιμονίας επισημαίνοντας ότι η επίγεια ευδαιμονία, όταν και αν επιτυγχάνεται, είναι ατελής σε αντιδιαστολή με την απόλυτη, τέλεια και αληθινή ευδαιμονία που πραγματώνεται στη μεταθανάτια ζωή⁶. Η θεώρησή του αντικατοπτρίζει τις αρχές των δύο κύριων εκπροσώπων της μεσαιωνικής τελεολογικής ηθικής που απορρέει από τη χριστιανική ηθική διδασκαλία, ο πυρήνας της οποίας εδραϊώνεται στην πίστη της μεταθανάτιας ύπαρξης. Κατά τον Αυγουστίνο, ο άνθρωπος, όταν ζει ηθικά, γίνεται άξιος της Θείας Χάριτος και αποκτά την ευδαιμονία μόνο μετά θάνατον⁷. Σύμφωνα με τον

Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών, 1969, σσ. 403, 419, 421. Βλ. επίσης του αυτού, «Περί Ψυχής, Θεού και Ηθικού νόμου Διατριβαί», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971, σελ. 194.

⁵ «[...] ἐδῶ μόνον ἀγωνιζόμεθα, ἀλλ' ἀπολαμβάνομεν ἀλλαχοῦ πλήρες τὸ βραβεῖον τῆς ἀρετῆς μας». Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, «Φιλοθέου και Ευγενίου Επιστολαί», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971, σελ. 364. Βλ. επίσης, Βράιλα, «Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας Στοιχεία», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών, 1969, σελ. 421.

⁶ Ομοίως, η δικαιοσύνη και ο νόμος δεν εφαρμόζονται στον απόλυτο και τέλειο βαθμό στην επίγεια ζωή εξαιτίας της ατελούς φύσης του ανθρώπου: «Καὶ ὅτε προτίθεται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐφαρμόσῃ εὐσυνειδήτως τὴν δικαιοσύνην, δύναται ποτε νὰ τὴν ἐφαρμόσῃ ἀκριβῆ καὶ τελείαν, οἷαν τὴν συλλαμβάνει ὁ λόγος, οἷαν τὴν ἀπαιτεῖ ἡ συνειδήσις; εἶναι ἡ στάθμη τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης ἀναμάρτητος;». Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, «Περί Ψυχής, Θεού και Ηθικού νόμου Διατριβαί», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971 σελ. 194.

⁷ Michael Mendelson, "Saint Augustine", *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (March 24, 2000),

Θωμά τον Ακινάτη, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να βιώσει ένα είδος κατώτερης ευδαιμονίας στη διάρκεια της ζωής του, προτού αποχτήσει την τέλεια ευδαιμονία κατά την αιώνια ύπαρξή του⁸.

Ο Βράιλας προβάλλει την απονομή της θείας δικαιοσύνης ως την ισχυρότερη εγγύηση για την αποδοχή της αθανασίας της ψυχής, θεωρώντας ότι η μέλλουσα ζωή εκφράζει τη θεία κρίση και ανταπόδοση που απουσιάζει από το φυσικό κόσμο. Η πίστη στην αιώνια ύπαρξη της ψυχής πηγάζει από την πίστη στην ύπαρξη του δίκαιου Θεού, καθώς ο Θεός, όντας η απόλυτη δικαιοσύνη, δημιούργησε την ψύχη αθάνατη για να αποκαταστήσει στον επουράνιο κόσμο την αδικία που εντοπίζεται στον επίγειο κόσμο. Διευκρινίζει ακόμη ότι κατά την αντίθετη περίπτωση η θεία δικαιοσύνη θα αντικαθίστατο από τη θεία αδικία. Δεδομένου όμως ότι η αδικία δε συνάδει με τη φύση του Θεού, η ύπαρξη του οποίου είναι αδιαμφισβήτητη όντας η γενεσιουργός δύναμη των πάντων, συμπεραίνει ότι η μεταθανάτια ζωή είναι αληθινή⁹. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «εάν ο πνευματικός κόσμος είναι ένα όνειρο, δεν υπάρχει ούτε ο θεός, ούτε ο άνθρωπος, ούτε ο φυσικός κόσμος. Το μόνο που υπάρχει είναι η ύλη εν κινήσει, η οποία χωρίς αρχή και τελικό σκοπό, δημιουργεί, μέσω σύνθεσης και αποσύνθεσης, όλους του οργανισμούς. Τοιουτοτρόπως, ο άνθρωπος δε διαθέτει ενότητα, ελευθερία και λόγο αλλά δημιουργείται εκ του μηδενός και επιστρέφει σε αυτό»¹⁰.

Προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του, τονίζει ότι η αθανασία της ψυχής είναι μία καθολική ιδέα, την οποία πρεσβεύουν όλες οι θρησκείες και την αποδέχονται όλοι οι λαοί, όπως διαφαίνεται από τις καθημερινές δραστηριότητες των ανθρώπων. Ενδεικτικά, αναφέρει τους επικήδειους λόγους, τις δεήσεις, τους εξιλασμούς και τα μνημεία. Ερμηνεύει την καθολική αποδοχή της αιώνιας ζωής ως εξής: οι λαοί συνειδητοποίησαν την αδυναμία διατήρησης της ηθικής τάξης στο φυσικό κόσμο, αφού ούτε ο αγαθός ούτε ο κακός λαμβάνει αντιστοίχως την επιβράβευση ή την τιμωρία που του αρμόζει. Ως εκ τούτου, θεώρησαν αναγκαία την ύπαρξη μίας άλλης ζωής, κατά την οποία θα πραγματοποιείται η αποκατάσταση της ηθικής τάξης και θα απονέμεται η θεία δικαιοσύνη ενώ κατανόησαν τον επίγειο κόσμο ως την πρώτη φάση της ύπαρξης, το στάδιο της προετοιμασίας και της δοκιμασί-

<http://plato.stanford.edu/entries/augustine/>.

⁸ David Luscombe, *Η Μεσαιωνική σκέψη*, Χ. Γεμελιάρη (μτφρ), Αθήνα, Πολύτροπον, 2007, σελ. 151.

⁹ Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, «Φιλοθέου και Ευγενίου Επιστολαί», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971, σελ. 365.

¹⁰ *Ο. π.* σελ. 375.

ας¹¹.

Συνεπώς, ο Βραΐλας αντιλαμβάνεται την αθάνατη ψυχή ως αναγκαία προϋπόθεση για την τέλεια εφαρμογή του ηθικού νόμου, την εκπλήρωση του αγαθού και τη διασφάλιση της θείας δικαιοσύνης, απονεμημένης ανάλογα με τον πρότερο ηθικό ή ανήθικο βίο. Υπό αυτό το πρίσμα, η αθάνατη ψυχή πραγματώνει στον ανώτατο βαθμό την ηθική ενώ η επίγεια ζωή προετοιμάζει τον άνθρωπο να δεχθεί την επουράνια ζωή.

Παρόμοιες αντιλήψεις απαντώνται στα έργα και άλλων νεοελλήνων φιλοσόφων. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας, στην πραγματεία *Αληθής Ευδαιμονία ήτοι Βάσις Πάσης Θρησκείας*, αποδεχόμενος την αθανασία της ψυχής, υποστηρίζει ότι η επίτευξη της πραγματικά διαρκούς ευδαιμονίας και η ανταπόδοση των καλών πράξεων ή η τιμωρία των κακών πράξεων, πραγματοποιείται αποκλειστικά στη μεταθανάτια ζωή. Ομοίως, ο Νεόφυτος Βάμβας, στο σύγγραμμα *Στοιχεία Ηθικής*, αντιλαμβάνεται την ηθική επιστήμη ως τον καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των ενάρετων πράξεων, την πραγμάτωση της επίγειας ευδαιμονίας και τη μεταθανάτια απολαβή των αγαθών¹².

Η βραϊλιανή θεώρηση της αθανασίας της ψυχής ως αρωγός της ηθικής εντάσσεται σε ένα ευρύτερο φιλοσοφικό πλαίσιο, εντός του οποίου η ιδέα της αιωνιότητας προάγει τον ηθικό βίο.

Στα έργα *Περί Ψυχής, Θεού και Ηθικού Νόμου Διατριβαί*¹³ και *Φιλοθέου και Ευγενίου Επιστολαί Β*¹⁴, ο Βραΐλας επικαλείται την καντιανή φιλοσοφία για να αναδείξει την αντικειμενική ισχύ της επιχειρηματολογίας του τονίζοντας ότι ο Κάντ παρόλο που στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* αποφάνθηκε

¹¹ Ο. π. σελ. 371. Βλ. επίσης, Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη, «Περί Ψυχής, Θεού και Ηθικού νόμου Διατριβαί», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971, σελ. 195.

¹² Πέτρου Ι. Φαραντάκη, *Η ηθική κατά τον Πέτρο Βραΐλα-Αρμένη*, Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 1996, σσ. 17, 19.

¹³ «[...] διὰ μόνης τῆς λογικῆς ἀνάγκης τῆς ἠθικῆς τάξεως ἀνῶρθωσεν ὁ Κάντιος ὅλον τὸ οἰκοδόμημα τῶν πνευματικῶν δογμάτων, ὅπερ διὰ τῆς ἐπικρίσεως τοῦ καθαροῦ λόγου εἶχε πρότερον κατεδαφίσει· ἐν τῷ πρακτικῷ λόγῳ, τουτέστιν ἐν τῷ ἠθικῷ νόμῳ, εὗρηκε καὶ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὸν θεῖον νομοθέτην, καὶ ἐπέκεινα τῆς προσκαίρου βασιλείας τοῦ κόσμου τοῦτου ἀνεγνώρισε τὴν αἰώνιον βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἐν ἧ ἡ ἀναμάρτητος κρίσις καὶ ἡ πλήρης δικαίωσις». Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη, «Περί Ψυχής, Θεού και Ηθικού νόμου Διατριβαί», *Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971, σελ. 195.

¹⁴ «[...] ὁ περικλεῆς Κάντιος, ἀνεῦρεν ἐν τῷ πρακτικῷ λόγῳ τὴν πίστιν εἰς τὴν πνευματικὴν ἡμῶν φύσιν, εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ δικαιοσύνην, καὶ εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ ἐν μελλούσῃ ζωῇ, καθ' ἣν δικαιούται ὁ ἄνθρωπος καὶ πληροῦται ὁ ἠθικός νόμος». Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη, *Φιλοθέου και Ευγενίου Επιστολαί, Φιλοσοφικά έργα*, Ε. Μουτσόπουλου και Αικ. Δώδου (επ.), τόμος 2, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1971, σσ. 371-372.

για την αδυναμία του ανθρώπου να προσεγγίσει γνωσιολογικά τη σύσταση της ψυχής (αν είναι φθαρτή ή άφθαρτη), στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* εισηγήθηκε την αιωνιότητά της ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της τέλει αρετής.

Το αφηρητικό σημείο του καντιανού φιλοσοφικού στοχασμού έγκειται στην αδυναμία του ανθρώπου να αποκτήσει σε έναν απόλυτο, πλήρη και ισανάλογο βαθμό τα στοιχεία του ύψιστου αγαθού, την αρετή και την ευδαιμονία, εντός της αισθητής πραγματικότητας. Ως εκ τούτου, ο Καντ κρίνει ότι η ισομερής σχέση της αρετής και της ευδαιμονίας προς τον ηθικό νόμο, η οποία συνιστά την αγιότητα (τελειότητα), πραγματώνεται μόνο σε ένα μη πεπερασμένο χρονικά πλαίσιο. Δεδομένου όμως ότι η ανθρώπινη ζωή έχει περιορισμένη χρονική έκταση και η επίτευξη της αγιότητας απαιτεί απεριόριστη χρονική διάρκεια, καθίσταται αναγκαία η προϋπόθεση μίας εις άπειρον διαρκούσης υπάρξεως και προσωπικότητας του έλλογου όντος. Ο άνθρωπος γνωρίζοντας ότι δύναται να προσεγγίσει την ηθική τελειότητα σταδιακά και πεπεισμένος ότι η ψυχή είναι αθάνατη διατηρεί την ελπίδα ότι σε κάποια χρονική στιγμή θα αποκτήσει το ύψιστο αγαθό, ακόμα και αν αυτή η στιγμή πρόκειται να πραγματωθεί μετά το σωματικό θάνατο¹⁵.

Διερευνώντας τη φύση του πνεύματος, ο Βράιλας, στο έργο *Θεωρητικής και Πρακτικής Φιλοσοφίας Στοιχεία*, εξάγει την περί ψυχής θεωρία του Πλάτωνα¹⁶. Οι ιδέες της αθανασίας της ψυχής και της μετεμψύχωσης, θεμελιωμένες στο αίτημα για την απόδοση της δικαιοσύνης, προσδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο ηθικό πρόβλημα της ζωής. Τα έργα της ψυχής, ο επίγειος βίος και οι ανθρώπινες πράξεις, αποκτούν αιώνια σημασία, καθώς καθορίζουν τη μεταθανάτια ύπαρξη.

Στον *Φαίδωνα* (80e-82c) επιχειρείται μία πρώτη απόπειρα προσδιορισμού της μεταθανάτιας μοίρας των ψυχών. Η αγαθή ψυχή του αληθινού φιλοσόφου που απελευθερώθηκε από τη δουλεία της σάρκας θα φύγει για

¹⁵ Immanuel Kant, *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλου (εισαγωγή-μετάφραση-παρατηρήσεις), Αθήνα, 2004, σσ. 201, 216-218.

¹⁶ «Αλλά πρό αὐτοῦ ὁ Πλάτων ἀπέδειξε τὸ αὐλον καὶ ἀθάνατον αὐτῆς διὰ παντοίων ἐπιχειρημάτων, εἰς ἃ ὀλίγον δύναται νὰ προσθέσει ἡ νῦν φιλοσοφία [...] Πάντα δὲ ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ παρούσα ζωὴ δὲν εἶναι εἰμὴ προπαρασκευὴ καὶ δοκιμασία πρὸς ἀπόλαυσιν τῆς μελλούσης, μελέτη θανάτου, ὡς ἔλεγεν ὁ Πλάτων, τελειοποίησις πρὸς τελειότητα, τήρησις τῆς ἠθικῆς τάξεως ἐν τῷ παρόντι πρὸς συμπλήρωσιν αὐτῆς ἐν τῷ μέλλοντι». Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, «Θεωρητικῆς καὶ Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Στοιχεία», *Φιλοσοφικά ἔργα*, Ε. Μουτσόπουλου καὶ Αἰκ. Δῶδου (επ.), τόμος 1, Θεσσαλονίκη, Βασιλικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, 1969, σσ. 397, 402.

τον αόρατο κόσμο, θα μεταβεί στον Άδη και θα κατοικήσει στον ουρανό μακάρια με τη συντροφιά των θεών. Αντίθετα, η ακάθαρτη (κακή) ψυχή που παραδόθηκε στις σωματικές απολαύσεις, θα κατοικήσει στην κόλαση, θα γίνει ένα φάντασμα που θα πλανάται γύρω από το μνήμα μέχρι να ξαναγεννηθεί στο σώμα κάποιου ζώου. Τέλος, οι ενάρετες, στον κοινωνικό και στον πολιτικό βίο, ψυχές, εκείνες που πορεύθηκαν με σωφροσύνη και δικαιοσύνη, θα κατοικήσουν στο καθαρτήριο και θα ξαναγεννηθούν είτε ως ζώα αγελαίου ή κοινωνικού είδους είτε θα επιστρέψουν στο ανθρώπινο γένος και θα δημιουργηθούν από αυτές ηθικοί άνθρωποι. Στην *Πολιτεία* (Χ 614b-621b) παρέχεται μία μυθική περιγραφή της διαδικασίας της μετεμψύχωσης, κατά την οποία κάθε ψυχή καλείται να επιλέξει την κακή ή την καλή της μοίρα συναρτήσει του πρότερου ηθικού βίου της. Στον *Φαίδρο* (246a-250a) σκιαγραφείται μία πλήρη εικόνα των ενσαρκώσεων. Η ψυχή διανύει μία σειρά διαδοχικών γεννήσεων και θανάτων, όπου οι άδικοι είναι καταδικασμένοι σε συνεχείς μετεμψυχώσεις ενώ οι δίκαιοι επιβραβεύονται με την όσο το δυνατόν συντομότερη επιστροφή τους στον τόπο καταγωγής τους.

Ολοκληρώνοντας καθίσταται εμφανές ότι το κοινό σημείο αναφοράς των τριών φιλοσοφικών προσεγγίσεων συνίσταται στην παραδοχή της ελλιπούς επίτευξης του ηθικού βίου στο φυσικό κόσμο και στην αναγνώριση της αθανασίας της ψυχής ως εχέγγυο για την πραγμάτωση της ηθικής τελειότητας. Για το Βραΐλα, η αιώνια ύπαρξη αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση της ηθικής τάξης και την ανώτατη βαθμίδα της ηθικής τελειότητας. Για τον Καντ, εκφράζει την ελπίδα και την πίστη του ανθρώπου να εκπληρώσει τον ηθικό προορισμό του. Για τον Πλάτωνα, είναι μία πραγματικότητα, η ποιότητα της οποίας διαμορφώνεται από τον επίγειο ηθικό βίο. Υπό αυτό το πρίσμα, η επίγεια ζωή είναι άμεσα συνυφασμένη με την επουράνια. Αν κάθε άνθρωπος πορευθεί με την πεποίθηση ότι η αθανασία της ψυχής δεν αποτελεί μία παράλογη υπόθεση αλλά μια λογική πιθανότητα, ίσως αλλάξει τη ζωή του προς το καλύτερο, ίσως γίνει πιο ηθική οντότητα. Και αν πράγματι υπάρχει μεταθανάτια ζωή, ίσως αποκτήσει μια θέση στους ουρανούς μαζί με τη συντροφιά των θεών...